

३०

आख्यातविचारना।

आभा मन्त्रालय	
३७४४	
ASMA ARCHIVES	

१३ नमो विष्णवे ॥ आख्यातस्य यत्नो वाच्यः ॥ पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकं करोति नासर्वाख्यातविवरणम् ॥ व्यवहारादिव द्वाधकं विना विवरणं दपि व्युत्पत्तेः ॥ किं करोतीति यत्नपुत्रे पचतीः
 त्कर्तृरस्य यत्नार्थकत्वं विना नुपपत्तेश्च ॥ अवेतनेरथोगकृतीत्यादावनुक्लव्यापारे लक्षणौ वेति प्राञ्चः ॥ अन्यदीयगमनानुक्लनोदनादिमतिगकृतीत्यप्रयोगात् ॥ गकृतिजानातिरुक्तियतने देशे विद्य
 ते निद्रातिरुत्यादौ क्रियानुक्लकृतिव्यापारयोरप्रतीतेः ॥ गत्यादिमन्त्रमात्रप्रतीतिश्चाश्रयत्वेन प्रतीत्यादौ प्रतियोगित्वेनिरुलक्षणम् ॥ तत्पुलः पचति वैत्रः पचत इत्यादावन्वयावोधेन धात्वर्थप्रातिपदिका
 र्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया सम्बन्धविधयानन्दमानस्यासम्भवादिति नुनयाः ॥ कृजश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानाविशेषेपि यत्नजन्यत्वप्रतिसन्धानात्यगदुरयोः कृताक
 तव्यवहारात् ॥ जात्रादिवदाश्रयपरतजंतकर्तृपदस्य कृत्याश्रयस्य बोधकत्वात् क्रियायाः अनुक्लव्यापारस्य वाक्यार्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वाकर्तृपदार्थः स्यात् ॥ अधरथोगकृतिगमनं करोतीति
 जादिनाहुरः कृत इति विनापि यत्नं कृजः प्रयोगान्नैतरेष्य यत्नार्थकत्वं कर्तृपदेव कृजोयत्नेनिरुलक्षणम् ॥ यदि क्रियायाश्रयमात्रेण तत्प्रयोगः एवमवेतनेपि पचतीप्रयोगाक्रियानुक्लव्यापारप्रती
 तेर्वाधकं विना गौणत्वात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः ॥ तत्पुलकृयणादेश्च नपाकादिजनकत्वमिति न प्रसंगः ॥ कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकयत्नानुभव इति चेत् यत्नाविना भूतेन पाकादिक्रियाविशेष
 कारणस्यानुमानात् पचति पाकयत्नवानिति नुनयात्पर्याविवरणम् ॥ अन्यथा धर्मिणोपि वाच्यतापत्तेः ॥ अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं प्रतीयेत ॥ तस्यापदार्थत्वात् ॥ अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे ल
 डादि वर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च ॥ नवपाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं धनौ ॥ पागमेपि वर्तमानानुक्लः ॥ धर्मिविशेषनिष्पत्तावयत्नस्य न प्रतीयेत ॥
 तच्च अधिकरणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात् तन्न्याविना न तत्रैवादि विशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेत् ॥ न वैत्रत्वाद्यप्रतीता च विशेषभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वमनुभूयत इ
 तिसत्यं न आख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात् ॥ मैवं ॥ जनकव्यापारमपेक्षलाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्तत्वात् ॥ यत्नं विहाय जनकमात्रेशक्तिरस्तुलाघवात् ॥ तथा वेतनेपि प्रयोगो सुख्य एवे
 ति चेत् ॥ अपचत्यपि पाकजनकादृशवति पचतीति प्रयोगायतेः ॥ पाकजनकादृशजनककृतेस्तु नपाकजनकत्वमामानाभावात् ॥ अत एव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे साध्ये जनकादृशजनकक
 र्त्वादिना नारप्रत्ययोपि प्रत्यक्तः ॥ भावेवातादृशकृतिविवरणायः दृष्टाद्वारकत्वेन जनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ॥ यत्नमात्रं शक्यम् ॥ जनकत्वं विषयत्वं संसर्गसर्प्यादयाभासत इति नव्याः ॥ कर्तृ
 कर्मणि लकारवाच्ये ॥ वैत्रः पचति तत्पुलः पचत इत्यादिसामाधिकरणानुरोधात् ॥ अन्यथा कर्तृकर्मणोऽस्तृतीयायतेः ॥ तयोरनभिहिताधिकारित्वात् ॥ कृत्यमिवानस्याविशिष्टत्वात् ॥ कर्तृगत
 संख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमः ॥ नववैत्रेण घटोदृष्ट इत्यत्र विनापि निःसंख्याप्रतीतेः ॥ कृप्रशक्तेः सुपप्लवसंख्योपस्थितिसम्भवे निजेन तदभिधायकत्वमिति वाच्यम् ॥ वैत्रो मेत्रश्च गकृत इ
 त्यादौ विनापि तादृशसुपेक्षित्यादिप्रत्ययात् ॥ लाघवादेकवचनत्वादिनैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्चेत्यपि नास्तिकता संख्यानभिधानात् ॥ किञ्च ॥ एकलत्वादिना संख्याभिधानेन नियमः ॥ पदार्थता
 वहेदकावहिनस्याकांक्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारणेनान्वयबोधस्य इवार्त्वात् ॥ कर्तृकत्वमभिधानेन कत्रादेरप्यभिधेयत्वम् ॥ शक्तौ शक्तता शक्यता वहेदकयोगैरवमधिकम् ॥ तस्मादाख्यातत्वेन

कर्तारकर्मणिवात्मनेपदत्वादिना एकवचनत्वादिना तत्र द्वेण वा एकत्वादौ शक्तिः एकपदोपातत्वाच्च संख्याया वा व्यागमित्वं कर्तृकर्मबोधकत्वं वैकदा व्युत्पन्ना अतो मैत्रः पच्यते तत्पुलस्त्यादयो न प्रयो-
गाः कर्तारिकोः साधुत्वाच्च पच्यते वैत्रस्तु पुलस्त्यादयोऽपि तेति वैद्याकरणाः अत्र वदंति भावनाविशेष्यसंख्याचयः समानपदोपातत्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात् भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यक-
मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्नपदोपस्थाप्य एव तथैव साकांक्षत्वात् वैत्रः पचति पच्यते तु पुलस्त्यादौ कर्तृकर्मणि प्रथमान्नपदोपस्थाप्यतया भावनाया विशेष्य इति तत्रैव संख्याचयः वैत्रेण सुप्यते ग-
मनेन स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्नपदभावाद्भावार्थस्य भावनायां विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वाद्भावनाया वाधितत्वाच्च भावनाविशेष्यविरुद्धादन्वितैव संख्या एकवचनं तु साधुत्वार्थं अत एव स्वाप-
स्यादिवद्वत्त्वेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनमेव एवञ्च भावति जं यथा यथं वर्तमानत्वादिकमिष्टसाधनत्वादिकमर्थः तच्चैवावर्थ एवाचेति तथैव प्रत्ययात् नदबोधकानां तु घञादीनां प्रयोगः साधुता-
मात्रं भावनायाश्च कर्तार्याश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः तव कर्तृकर्मभिधायकत्ववच्चास्माकमपि तथा च यवोधकत्वं अतो मैत्रेण पचति तत्पुलस्त्यादौ पच्यते मैत्रश्चैत्रः पच्यते तत्पुलस्त्या-
दयो न प्रयोगाः भावनाव्यापारमात्रोपलक्षिका अवेतनानुरोधाद्विन्नाभ्यां रूपाभ्यां मे कौर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमपि सिद्धं संभवदन्त्यादौ शतुनवार्यते अथ वैत्रस्तु पुलं पवतीत्य-
त्राश्रयतया वैत्रस्तु भावनाविशेष्यः वैत्रेण पच्यते तु पुलस्त्यादौ तत्र पुलः कथं विषयतयेति चेत् रथेन गम्यते स विषयव्यापारानभिधाने कागतिः अत्र प्राञ्चः मैत्रेण पच्यते तत्पुलस्त्यादौ तत्र या कभा-
वनाविषयो मैत्रनिष्ठ भावनाविषयपाकजन्यफलशालीवानां पुलः प्रतीयत इति व्यापारविशेष्योग्राम इति नव्यास्तु भावनादेरात्मानलभ्यत्वादाधेयत्वं तृतीयार्थोऽस्ति संख्यामात्रं वा संवध-
स्तु पवतीत्यादाविववाक्यार्थः अस्तु वफलकर्मणोरपि संवधस्तथा फलत्रु कस्यार्थः न वतदपि तथा प्रकारिभूयमाषमानत्वात् फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलालाभादिशे-
षणभावविपर्ययाशक्यत्वात् अस्मात्फलमात्मनेपदार्थः इत्थं वा व्यापस्थिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः फलेन च यो भज्येत तस्मात्कृत्यनभिधायकभावकर्मकृद्योगोक्तप्रशक्तेः सुपोल-
ध्याया भावनायाः क्रियायाः फलेन च यः सुवर्थकृतेः क्रियायां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् कर्तृकर्मवच्च कृतिफलधोरप्यभिधाने नियमान्नातिप्रसंगो न वापक्ष्यते तत्पुलो मैत्र इत्याद-
यः प्रयोगाः त्रिषु पस्थाप्याद्याः संख्याया भावनायाश्च प्रथमान्नपदोपस्थाप्यत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नः वैत्रो गतागतौ गामो मित्राय क्रीगतं पुरं भोक्तात्प्यतिपक्वानि सुंक्ते पक्वा पसार्यतामित्यादौ
सामानाधिकरण्यद्वयाः उपपस्था कर्तृकर्मणि कृद्वाच्यो वैत्रस्य न प्राप्तो दन्त्यो घटात् यथकरोऽपरो वेत्यादौ इव पदार्थतावच्छेदकैर्नैव कृत्वादिना धात्वर्थान्वयस्तथैव साकांक्षत्वा-
त् अस्तु वा कृत्वादि घटित एव कर्त्रा समन्वयः भुरव्यमात्रसाधारणफलदिलक्षणकर्मत्वस्य कृत्वादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानधाने द्वितीयादयः अत्र वक्तुना विशिष्टस्याभिधाने वि-
शेषणस्थायिभिधानात् यत्र धातून्तरप्रत्ययेनैव कृतौ शक्तिः पावकादिपदे तु सामानाधिकरण्यनुरोधात् कृतिविशिष्टलक्षणेति तन्न भावकृतौ पिकृतिवाचकतापत्तेः धातुत्वादि घटिता तस्मा-
दात्वात्तत्त्वस्यैलघुत्वात् यदपि कर्तृकृतः कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टलक्षणेति तदप्यसत् यतो विना वच्छेदकरूपं शक्यत्वात् संभवात् गोत्वत्वादिना शक्तौ चानिगौरवात् अस्तु वा गवादिपदानां गो-

त्वादिविशिष्टं शक्यं विशिष्टान्तराणां तु शक्यत्वविलीयेत. केवले विशेषेणैव सारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति. एवञ्चातो गम्यत इत्यादौ पुलस्त्यकदात्मनेपदाभ्यामेव लाभात्. लाघवाद्वातो र
नन्यलभ्यव्यापारविशेषमात्रं शक्यमिति स्थितौ ग्रामंगकृतिग्रामस्य गन्ता इत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः. फले च प्रातिपदिकार्थो धिकरणत्वेनान्वेति. फलमात्रं वार्थः. जनक
त्वन्नुसर्गमर्यादया लभ्यते इति केचित्. तदसत्. ग्रामंगकृतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेयिनियतसंयोगविभागाद्यभावात्. फलविशेषावह्निन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्. अन्यथात्
जिगम्यादीनां पर्यायतायने. तवापि गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगादिशालित्वं कुतः प्रतीयत इति चेत्. तदवह्निन्नव्यापारवाविधातुसमभिव्याहारादेव. यथेष्टसाधनत्वादिवचकादिधेरे
वस्वर्तकामादिपदसमभिव्यारात्. स्वर्तादिजनकप्रतीतिस्तु इष्टफलयोरिष्टफलं भ्यां स्वर्तत्वसंयोगत्वाभ्यां वेत्यन्यदेतत्. अस्तु वा बुद्धिविषयवाचकतदादेरिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थताव
हेदकफलशालित्वावकाभ्यातकृतोरपि विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं. अपि च धात्वर्थतावहेदकफलशालित्वं कर्मत्वं. ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वजन्यफलशालित्वमात्रमंगमिपत्तयोः कर्मत्व
स्य पूर्वीस्मिन्ने शेत्यजेश्चोत्तरस्मिन्ने शेत्यने श्च पूर्वापरयोः प्रसंगात्. फलावह्निन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्तजानातीत्यादेस्तादृशधातुप्रयोगे एव कर्मप्रत्ययाः.
तत्र च द्वितीयाया आधेयत्वमभिधीयते. तच्चाकांक्षावैविद्याद्वात्वर्थतावहेदकफलेऽन्वेति. अतएवास्याः पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्रमीतो भेदः. अस्तु वा कर्माख्यातस्यैव द्वितीयाया
अपि फलमर्थः. तां वा फलव्यापारौ पृथगेव धातौ विशिष्टस्त्वन्यवललभ्यः. इमिं प्रयाति विहगो वितहाति महीरुं न स्वात्मानमित्यादिप्रयोगानुरोधा क्रियान्तधिपरसमवेतस्व
मपि कर्मप्रत्ययार्थः. इयं तु विशेषः यत्परत्वं सृपाप्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङादिना स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याय्यते. घटं जानाति इह नित्यं कुरुते वैत्रो मैत्रेण जायते इत्यने क्रियते घट इत्या
दौ सविषयकपदार्थमिधापि धातुयोगमप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विषयत्वं च कर्तृतिङाश्रयत्वं तृतीयाया वाधेयत्वं बोध्यते. अन्ययबोधे वा यं विशेषो यदेकत्र कर्तृयाश्र
यत्वं तत्र क्रियान्तविषयिता. तत्र कर्मविशेषणं. अन्यत्र कर्मणि विषयिता. तत्र क्रियान्तवाधेयत्वं. तत्र कर्तृति. ज्ञातो ज्ञातान इत्यादौ च कर्मकर्तृकतां विषयाश्रयप्रतियोगिवोधवत्त्वं.
यतन इत्यादौ च मत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयत्वेन नान्वयः. अपित्देश्यत्वेन पदस्वभावात्. अतएवास्तुञ्जानेपि भोजनाय यतन इत्यादयः प्रयोगाः. धातोरर्थः फलं. अनुकूलव्या
पारो व्यापारमात्रं व्याख्यातसा. जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः. लडादिलिङाद्यर्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकं एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तातत्रैवान्वेति. भावप्रत्ययस्य
घटादेरनुकूलव्यापार एवार्थः. तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः. नवाव्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इति. नापि घट भूतलघोर्मिथः संयो
ग इति वन्मिथोगमनमित्यादिप्रयोगः प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं. फलनिष्ठं वाधयत्वं. द्वितीयादिना व्यापारनिष्ठत्वाधेयत्वं तृतीयादिना मिधी

आ.न.द.

३

यत्ने. एवञ्चतण्डुलं पचति चैत्र इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनक व्यापारवाञ्छे इत्यर्थः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यस्य च मैत्रे निष्ठ व्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः। फलव्यापारयोः
विशेष्यविशेषणभेदादेव कर्तृकर्मप्रत्ययव्यवहारः॥ वस्तुतस्तु आख्यातस्यैव तृतीयायाः अधिव्यापार एवार्थः। कर्माख्यातस्यैव धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वं कर्तृकृतः फलश्रयः। क
र्तृकृतश्च व्यापाराश्रयः। कर्मकर्तृसामानाधिकरणानुरोधात् जानातीत्यादि प्रयोगे तु पूर्वैवरीतिरनुस्मर्तव्या मैत्रेण पच्यते पक्कमित्यादौ सुवर्ध एव व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयः। पच
मानः पक्कवानित्यादौ पुनरनापत्यापदार्थतावच्छेदक व्यापारे तदन्वयः। तां व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयवल्लभं एवकारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ अन्ययोगप्रतियोगिक
व्यवच्छेदमात्रस्यानियमकत्वात् अन्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्यापसिद्धिर्वाधितत्वाच्च पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्यन्यप्रसंगाच्च तस्य त
तो न्यत्वात् स्वान्ययोगव्यवच्छेदत्वेन शक्यत्वेन तथाप्यनुगतत्वाच्छ्रान्तं तस्मान्निघटोनास्तीत्यादौ नीलघटत्वावच्छिन्नस्यैव पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतीतिः। समानं च धात्वर्थफ
लन्वयवादिनां धात्वर्थानुकूलव्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यते संयुक्त इत्यादिव्यवहारात्संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतिश्च न तत्र प्रयोजकत्वापां वाचितेति न सकर्मकत्वं संयो
गरत्यादावात्वर्थमात्रप्रतीतिश्च घञादेः प्रयोगसाधुतामात्रमिति माणुनमतानुयायिनः॥ तत्र पचतीत्यादौ ~~व्यापारकत्वे~~ पाकानुकूलवर्तमानयत्नानुभवप्रसंगात् फ
लानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभागानुकूलपूर्वसंयोगादिमतिनिश्चलादावपित्यजतीत्यादिप्रयोगप्रसंगाच्च तत्र तत्र तत्फलानुकूलतत्र व्यापारविशेष एव धात्वर्थः स
र्वत्र धात्वर्थश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यावर्तमानत्वादिकं कविदाश्रियतेति कर्मधिव्याख्यातार्थ इति गुरुमतमपि तादृशत्वात् ननु भवप्रसंगादनुपादेयमिति॥ ॥ इति शिरोमणि
भट्टचार्यकृत आख्यातविचारः समाप्ता मगमत्॥ ॥ ॥ ॥

राम

३

